

ЗНАКОВА ФУНКЦІЯ ОДЯГУ В ОБРЯДОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПРОЯВИ ЛОКАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ (за матеріалами експедицій)

Людмила Пономар

УДК 391:303.436.3(477)“19/20”

У статті розглянуто знакову функцію народного одягу, зокрема традиційних жіночих уборів різних регіонів України. На основі польового матеріалу відображено локальні традиції використання вбрання в обрядовій культурі. Подано характеристику народного костюма як носія культурної інформації та ідентичності.

Ключові слова: народний костюм, знакова функція, жіночі головні убори, традиція.

В статье рассматривается знаковая функция народной одежды, в частности традиционных женских уборов разных регионов Украины. На основе полевого материала отражены локальные традиции использования одеяния в обрядовой культуре. Дана характеристика народному костюму как носителю культурной информации и идентичности.

Ключевые слова: народный костюм, знаковая функция, женские головные уборы, традиция.

The article considers the sign function of folk clothes, traditional women's dresses from different regions of Ukraine. The local traditions and customs are reflected on the basis of field materials. So, folk costume is treated as a value, a bearer of cultural information and identity.

Keywords: folk costume, sign function, women's headgears, tradition.

Народний одяг завжди був тісно пов'язаний з побутом народу, його давніми звичаями, святами, релігійними, магічними та естетичними уявленнями. Однією з найважливіших функцій народного вбрання є формування регіональної та локальної ідентичності. Іноді особливості крою одягу, способи його носіння призводили до появи прізвиська в жителів усього села і навіть ставали предметом насмішок. Так, у північних районах Волинської області мешканців тих сіл, де носили свити, — «латухи», «латишки» — називали «латишниками» [5, с. 32]. У праці А. Кримського «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного» зазначається, що на жителів с. Глибичка Уманського повіту через високий комір сорочки казали «копилці», бо «їх комірі — як пилка». У відповідь вони дражнили мешканців с. Колодисте «вухачами», бо ті мали коміри «з зако-тою» [2, с. 47]. Знакова роль убрання та його додаткових елементів виявлялася також в обрядовій культурі українців.

Дослідження місця традиційного одягу в ритуальній культурі населення різних регі-

онів України свідчить про зникнення, зміну, а також стійкість традицій у середині ХХ — на початку ХХІ ст. Послаблення функцій одягу відбулося через руйнування культури мікросоціуму в епоху революцій, формування нового світогляду за радянських часів. Однак варто зазначити, що естетичні норми, пов'язані з давніми віруваннями, впливали на широке використання одягу в ритуальній культурі ще в середині ХХ ст. Це добре простежено в науковій праці М. Пилипака, присвяченій весільній обрядовості Східного Поділля середини ХХ — початку ХХІ ст. У ній за матеріалами картографування визначено періоди побутування й зникнення повного комплексу весільного вбрання і окремих його елементів [3]. Важливе наукове значення мають висновки автора про поширені чи поодинокі явища весільної обрядовості на цій території, у тому числі й про народний одяг. Праці такого ґатунку найпереконливіше показують традицію в розвитку і актуалізують подібні дослідження в інших етнографічних регіонах.

В експедиціях на Поліссі зафіксовано показові факти стійкості народної традиції в першій половині ХХ ст. Зокрема, у с. Доротище Ковельського району Волинської області згадували про те, як молода плакала й відмовлялася одягати замість комплексу з літником і наміткою фабричне біле плаття з фатою («вельном»), що його придбав молодий на заробітках в Америці, адже вона хотіла йти заміж «по-людські», тобто за звичаєм [8, с. 38]. Про неприйняття у 20-х роках ХХ ст. в с. Лудин Володимир-Волинського району Волинської області представниками старшого покоління міської моди свідчить батькова заборона дочці вбиратися у фабричну блузку замість вишитої сорочки [5, с. 37]. Такі прояви стійкості традиції в соціумі сприяли широкому використанню одягу в народній культурі 50–60-х років ХХ ст. і найбільше — у весільній обрядовості, попри те що спостерігалось зникнення багатьох його функцій. Знакову роль на весіллі виконували як окремі види вбрання — сорочка, головні убори, — так і весь стрій. У середині ХХ ст. в різних етнографічних регіонах ще зберігалися традиційні комплекси одягу, хоча матеріал або елементи декору костюма зазнали змін. Наприклад, на Буковині, зокрема в Глибоцькому районі, вельми популярно було прикрашати вбрання — сорочку, «горбатку» (поясний незшитий одяг), безрукавку — бісером. Оздоблений у такий спосіб весільний жіночий одяг побутував ще в 70-х роках ХХ ст. Подібний комплекс авторка дослідження 1986 року придбала у с. Чагор і передала до Національного музею народної архітектури та побуту України.

Один з найголовніших маркерів у весільній обрядовості — головний убір. Традиція вдягати давні головні убори зберігала тяглість до середини ХХ ст. Зокрема, у с. Грудки Камінь-Каширського району Волинської області під час запросин на весілля молода завивалася хусткою так, щоб над лобом були складки, а один кінець її звисав — «у клатку», «завита» [5, с. 21]. У середині ХХ ст. на Західному Поліссі за допомогою різних видів головних уборів —

хустки, плата — виділяли весільні чини з боку молодої та молодого. У с. Самари Ратнівського району Волинської області хустки «у склатки» завивали тільки дружки — дівчата й молоді жінки з роду молодої, тоді як «свашки» з роду молодого зав'язували плата [5, с. 21]. У різних селах таким маркуванням слугував неоднаковий комплект складових елементів головного убору цих весільних чинів: у с. Річиця Ратнівського району Волинської області і дружки, і свашки з роду молодого зав'язували хустку однаково — робили так звані чуби, — але свашки додатково прикрашали свої «чуби» вінком, що, власне, і вирізняло їх на весіллі [5, с. 22]. В інших селах Ратнівського району Волинської області, наприклад у с. Щитинська Воля, головний убір свашок виділявся завдяки різним декоративним елементам, зокрема, його складали: кибалка з липової кори, «брижі» із зібраних і нашитих на полотняну основу стрічок з пацьорками та плат, прикрашений з двох сторін різнокольоровим пір'ям півня [1, с. 17].

У 50–60-х роках ХХ ст. традиційні вінки, зберігаючи локальну специфіку за формою, матеріалом, оздобленням, побутували в різних регіонах України. Наприклад, на Черкащині вінок молодої, виготовлений з паперових квітів, покривав усю голову, а вінок дружки складався лише з одного ряду квітів (сс. Шевченкове, Моринці, Будище, Гнилець Звенигородського р-ну Черкаської обл., с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.): «Та дружка, дружка буває отак тіки один віночок, а молода геть уся голова, аж сюди вінок назад висить» [4, с. 306]. У південних селах Поділля широко розповсюдженим був барвінковий вінок, що його пов'язують з давньою символікою. У с. Стіна Томашпільського району Вінницької області поміж пучків барвінку вставляли по три васильки (це число фігурує в різних обрядових букетах), по чотири живі (пізніше паперові) квітки — червоні чи рожеві «рожі», а також калину. Наявність у вінку васильків, позолоти відіграла знакову роль у розрізненні весільного головного убору різних сіл, зокрема, у сусідніх селах Стіна та Вила Томашпільсько-

го району: «В барвінок — васильок, прямо рівний вінок та калина, у Вилах — то сама калина, не було васильку, лиш барвінок і калина, <...> і позолотять <...> — така була позлітка, воно застелювало тою позліткою у Вилах вінок чисто, а в нас було трошки» [9, с. 73]. У технології плетіння весільного вінка простежуються давні вірування, пов'язані з прядінням та ткацтвом: барвінок, квіти, васильки вплітали в косичку з конопляного прядива. Відомо, що цей звичай на Вінничині побутував ще в середині ХХ ст.; «куклу» з прядива чіпляли також до калача, з яким молода запрошувала на весілля. Однак такий вінок одягали молодій тільки до вінчання. У цей самий час відбулася зміна традиційного вінка на міський: так званий лойовий вінок — «парафіновий», «паперовий» (зрідка його називали також «терновий») — заступив барвінковий. Зв'язок з глибокою традицією засвідчує звичай одягати молодою одночасно лойового і невеликого вінка, який вплітали з барвінку та доповнювали однією паперовою квіткою. Цей віночок клали на середину голови, вплітали у дві косички з обох сторін, а потім з'єднували в косу, яку пускали під вінок. По центру вінка кріпили квітку — паперову або зібрану із стрічки, — закриваючи нею волосся. У с. Стіна склалася традиція вплітати в косу дві стрічки — рожеву й голубу (в сусідніх селах вплітали білі стрічки). Поверх накладали лойовий вінок з фатою («веляном») [9, с. 74]. Давня форма вінка в другій половині ХХ ст., вказуючи на локальну специфіку, зберігалася ще в багатьох регіонах України. У с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області у 50-х роках ХХ ст. головний убір нареченої складався з двох вінків: один вінок — з розмаю — одягали спереду, другий — з барвінку — на маківці («на чубку»). Для прикрашання також широко використовували позолоту: «Такі квіточки, на горої... Воно високе гіллячка, листочки кругом такі маленькі, гострі. То їх шестим, позолотою мочали. Позолоту. Вони дуже гарно блищать. І на голову віночок. Це окремо був віночок такі» [7, с. 262]. У с. Митинці Красилівського району Хмельницької області

Пов'язування хустки «під бороду».
с. Барди Коростенського р-ну
Житомирської обл. 1978 р.
Світлина Л. Пономар

розрізнялися за формою суботній вінок молоді, у якому запрошували родину на весілля, та недільний, у якому йшли до церкви: «У суботу їй одягали паперовий круглої форми, у неділю — високий короноподібний лоевий вінок» [7, с. 262]. У другій половині ХХ ст. зберігався давній звичай, за яким молода запрошувала на весілля у вінку. На Київщині, у с. Русанів Броварського району, засватана дівчина «вже кожен неділю надіває венкі — то хоч два місяці до свадьби» [6, с. 473].

У багатьох регіонах України, як засвідчують зібрані експедиційні матеріали, до кінця ХХ ст. жінки зберігали свої весільні вінки. Так, на початку ХХ ст. на Поділлі існувала традиція зашивати вінок у подушку. Про це

Жінка в традиційному вбранні.
с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл. 1910-ті рр.
Світлина з архіву Л. Пономар

згадують у с. Хотьківці на Хмельниччині: «Віночок в них [у бабусі. — Л. П.] був зашитий в подушці і колючко було зашите в подушці. Віночок — червоненькі квіточки з стружки» [7, с. 262].

За польовими джерелами, у середині ХХ ст. широко побутував звичай зберігати весільний вінок в іконі під склом, зокрема у селах Звенигородського району Черкаської області [4, с. 318]. У цей самий час у різних етнографічних регіонах України вінок вказував на статус дружки. Наприклад, на Поділлі, у с. Стіна в середині ХХ ст. весільна дружка одягала спеціальний головний убір, що складався з двох частин: «квітки» — вінка на стрічці з квітів (однієї великої посередині та менших — з боків) — і призбираних стрічок, які нашивали на кружечок з вовняної тканини, оздобленої «кутасиками», намистинками, бісером [9, с. 72]. Фіксуємо також знакову функцію вінка в поховальній обрядовості, зо-

крема, коли хоронили незаміжню дівчину або жінку. На Житомирщині (с. Підлуби Ємільчинського р-ну) у 70-х роках ХХ ст. 80-літня жінка, яка ніколи не була одруженою, тримала на смерть вишиту дівочу сорочку та вінок.

Використання традиційного одягу у весільних обрядах має також апотропейне символічне значення: покривання («завивання») молодої хусткою, одягання свекрухою вивернутого кожуха тощо. Ще у 50–70-х роках ХХ ст. у с. Глинне Рокитнівського району Рівненської області молоду покривали «сповівалом» — декорованим довгим полотнищем типу намітки [8, с. 99]. У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. на весіллі «сповівалом» пов'язували також молодих, робили це в такий спосіб: голову нареченої покривали хусткою, а на плечі накидали сповівало, пов'язуючи його навхрест спереду, причому кінцями поєднували обох молодят. Ця обрядодія свідчить про трансформацію головного убору, однак саму символіку «спові-

вала» (разом з хусткою) на означення статусу заміжньої жінки збережено. У середині ХХ ст. вже як реліктовий обрядовий весільний убір для покривання молодої в с. Стіна фіксується «серпанок» — полотнище білого або сіруватого кольору, тонко заткане з фабричних ниток або куповане й прикрашене на кінцях: «Серпанок як марля, довге, я бачила у свої мами, с того й того кінця обкидане такими чорними і червоними нитками, а ми малі були та й думали, що то вельон» [9, с. 75]. Серпанок одягали молодій поверх вінка, клали на нього червоний пояс, і сам обряд покривання ще зберігав архаїчний зміст переходу молодої до роду молодого. Одягання серпанку без вінка було знаком, що молода — покритка [9, с. 75]. Ще на початку ХХ ст. старших жінок хоронили пов'язаними в серпанок, який вони тримали «на смерть» [9, с. 76]. Шлюбну семантику серпанкової намітки, як і в усьому комплексі серпанкового жіночого вбрання, збережено й у Дубровицькому районі Рівненської області. У селах Мочулище, Берестя, Кураш як весільне вбрання зафіксовано серпанкові намітку, спідницю, фартух.

Зібрані матеріали свідчать про регіональні та локальні традиції пов'язування хусток. Наприклад, хусткою покривали молоду, причому манера пов'язування мала виразну місцеву специфіку: «Я народилась у Вереміївці. Я купила хату у Ходьківцях. В нашій місцевості тутто однаково ходили. Тутто казали — Поселянщина. Давитковці село є — там рожками наверх, а в нас по-молодицькі зав'язувались тако люди — хустками назад, — там же гиначе люди ходили» [7, с. 263].

Місцевий колорит передавали різні способи пов'язання хусток на Західному Поліссі: запинали хустки навколо голови так, щоб кінці були пов'язані над лобом, при цьому кінчики спеціально закладалися й виставлялися «як рожки»: *рогі (роги), рожкі (рожкі), у чуби, на чуби, по-волянську, попалюшку, бабочкою, з хвостиками, надукола*. Спосіб зав'язування «з рожками» є одним з найдавніших, у більшості сіл він був ознакою переходу дівчини в статус жінки. Поширений також спосіб зав'язувати

хустку кінцями назад, як його називали, — *на чумак, на чумачок, на марушку, бабцьою, на штурмак* [5, с. 20–21].

У Броварському районі, у с. Калинівка, традиційно заміжні жінки пов'язувалися «з рожками» так: кінці проводили під бородою й зав'язували на голові, виставляючи кінчики, а хвіст вільно спускався по спині [6, с. 475]. Спосіб запинання хусток ніс вікове розрізнення. Так, у с. Стіна серед дівчат і жінок виробилися різні норми зав'язування хустки: якщо поверх кінця — то це дівчина, якщо під нього — жінка («молодиця»). Для заміжніх жінок середнього віку (40–50 років) склалася ще одна традиція пов'язування хустки з довгими кінцями — під підборіддям із зав'язуванням кінців ззаду або ще й із закиданням їх наперед. Жінки старшого віку (60–80 років) пов'язували так: кінці пропускали під підборіддям і закручували, а не зав'язували на голові (над лобом), при цьому тороки гарно спадали. Колись на таку манеру пов'язували хустки поверх каптура, а згодом почали обов'язково одягати під спід білу хусточку, яку було видно. Цей спосіб називався «баба» [9, с. 76]. На Поділлі, Поліссі та Середній Наддніпрянщині у середині ХХ ст. траплявся ще один зразок — старші жінки пов'язувалися двома хустками: одну запинали назад («у молодичю»), а другу, складену, пропускали під підборіддям і запинали на тім'ї («покриванка», «під (под) бороду»). Цей давній спосіб фіксується у деяких селах під час покривання молодої, зокрема у с. Заруддя Красилівського району Хмельницької області. Його назва, що побутує на Вінничині як «покриванка», очевидно, передає обрядову семантику. Про стійкість традиції знакового пов'язування хустки заміжньої жінки «під молодичю» свідчить також осучаснений спосіб, зафіксований у с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області: одну хустку, з торочками, тернову зав'язували під бородою, а білу, складену, підв'язували ззаду. Інформатори згадували, що недотримання цієї норми пов'язування ще у середині ХХ ст.

різко засуджувалося старшим поколінням [7, с. 76]. На Поліссі у кінці ХХ ст. поверх хустки пов'язували червону стрічку. У деяких селах Красилівського району на Хмельниччині червона стрічка виконує знакову функцію і дотепер у поховальному обряді, зокрема, її зав'язують на воротах, коли винесуть покійника: «До сеї пори червоною лентою зав'язують коло воріт, як покойніка винесут з жати, як з подвір'я виходе на вулицю, як везут на кладбище» [7, с. 264]. Про те, чому пов'язують стрічку саме червоного кольору, інформанти пояснювали так: «Якщо чорна — це траур, но остаюця діти, сім'я, значит, не пов'язати чорним, бо чорне відійшло, а для життя червоне» [7, с. 265]. Припускаємо, що цей звичай міг мати і оберегове значення.

Збереження комплексу естетичних уявлень, притаманних ритуальній культурі мікросоціуму, впливає на характеристику обрядової функції — чи вона є безперечною традицією, чи має ігровий характер, або ж її відновлення постає у період національного відродження, у якому народний костюм є виявом національної самосвідомості (наприклад, паради вишиванок, етновесілля тощо). Тому потрібно розрізняти давню та пізню традиції. Так, безперервний звичай одягати на весілля молодою і дружками народне вбрання свого села фіксуємо у середині ХХ ст. в усіх етнографічних зонах, у 60–70-х роках ХХ ст. — у деяких районах на Буковині, Прикарпатті, Закарпатті, Поділлі, Поліссі. Відродження традиції вбирання в народний стрій відбулося на початку ХХІ ст., зокрема, на так званих етновесіллях, одне з яких, відсвятковане

в с. Брідок Теплицького р-ну Вінницької обл., детально описане М. Пилипаком [3, с. 13].

В експедиціях нами зафіксовано також інші локальні прояви використання обрядового одягу на весіллях в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. Так, у с. Чорняки Зіньківського району Полтавської області коровайниці випікали коровай у плахтах. На Київщині, у Броварському районі, був поширений обряд дарування молодою стрічок — хлопцям їх пов'язували через плече, а дівчатам — на руку. У с. Русанів Броварського р-ну Київської області у 60-х роках ХХ ст. молода одягала до високого лойового вінка багато стрічок: «Може 100 метрів було на плечах, бо тоді дружок по 50 було і треба всіх пов'язать» [6, с. 474–475]. У цей період у Зіньківському районі Полтавської області (с. Чорняки), Чигиринському районі Черкаської області (с. Суботів) зберігався звичай пов'язувати весільне вбрання молодої і дружки рушником.

Отже, матеріали дослідження народного одягу в обрядовій культурі та віруваннях на початку ХХІ ст. засвідчують одночасно з втратою або послабленням релігійно-магічної символіки помітне підвищення ігрової або естетичної функцій традиційного вбрання. Актуальним лишається проведення спеціальних досліджень про місце одягу в ритуальній культурі впродовж ХХ — початку ХХІ ст. для визначення тягlosti традиції, зміни, відновлення, інтерпретації її у часі та просторі. Народні строї, їх обрядові функції на сучасних святах і фестивалях є маркером належності до певної етнографічної території.

1. Артушевська І. «А на сванейках павине пир'я з росами». Ознака вбрання свашок в ритуалі поліського весілля / І. Артушевська // Минуле і сучасне Волині й Полісся : народна культура — шлях до себе : матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 10–11 квітня 2003 року, м. Луцьк : зб. наук. пр. — Луцьк : [б. в.], 2003. — С. 17–24.

2. Кримський А. Звенигородщина [Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалек-

тичного] / А. Кримський. — К. : ВУАН, 1928. — Ч. 1 : Побутово-фольклорні тексти. — 434 с. + карта.

3. Пилипак М. А. Весільна обрядовість Східного Поділля середини ХХ — початку ХХІ століття: типологія, специфіка, динаміка та географія побутування (на матеріалі картографування) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Максим Анатолійович Пилипак ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. — К., 2011. — 19 с.

4. Польові записи Людмили Пономар // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2013. – Вип. 5. – С. 279–334.

5. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся / Людмила Григорівна Пономар. – К. : Соняшник, 1997. – 182 с.

6. Пономар Л. Г. Народний одяг (кінець XIX – середина XX ст.) / Л. Г. Пономар // Літописна скарбниця. Нариси історії Броварського краю. – Бровари : Водограй, 2003. – С. 466–476.

7. Пономар Л. Г. Народний одяг / Л. Г. Пономар // Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл

Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. – К. : Майстерня книги, 2010. – С. 254–264.

8. Пономар Л. Г. Народний одяг Правобережного Полісся середини XIX – середини XX ст. (Історико-етнографічний атлас. Словник / Людмила Григорівна Пономар. – К. : Бізнесполіграф, 2014. – 267 с.

9. Пономар Л. Г. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.) / Л. Г. Пономар // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / Вінницький обласний центр народної творчості. – Вінниця : Консоль, 2003. – С. 63–80.